

УДК 811.161.2'42 – 31.09 І. Франко

*ОКСАНА НОВОСТАВСЬКА, доцент
Львівський інститут економіки і туризму*

МОТИВОВАНІСТЬ ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕРМІНІВ У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ ІВАНА ФРАНКА

Статтю присвячено проблемі мотивованості філософських термінів у науковому дискурсі І. Франка.

Ключові слова: філософський термін, внутрішня форма, мотивованість.

Статья посвящена проблеме мотивированности философских терминов в научном дискурсе И. Франко.

Ключевые слова: философский термин, внутренняя форма, мотивированность.

Article is devoted a problem of motivation philosophical terms in scientific discourse of Ivan Franko.

Keywords: philosophical term, inner form, motivation.

І. Я. Франко як універсально обдарований письменник-мислитель, багатогранний учений і публіцист відіграв визначну роль у розбудові стильової поліфункціональності української мови на зламі ХІХ–ХХ ст.

На думку авторитетного лінгвіста О. А. Сербенської, «мовний світ Івана Франка, космічно великий і серед розмаїття інших мовних світів неповторний, дивуватиме ще не одне покоління дослідників, які відкривають і пізнають поки що невідомі острівці в океані Франкового мовного буття. Цей світ є витвором титанічної роботи мозку, великої сили духу, чистоти серця, всеохопної сердечної любові до рідного. <...> Цей мовний світ стає своєрідною системою моделювання людини, входить, як висловлюються філософи, у її “життєсвіт”» [5, с. 15–16].

Важливим складником «мовного світу» І. Я. Франка як особливої системи «моделювання людини» є наукова термінологія. Особливо вагомим був його внесок у формування наукового стилю, зокрема філософського дискурсу. Як слушно стверджує М. В. Леонова, «чимала заслуга І. Я. Франка і в справі збагачення словникового складу української літературної мови філософською лексикою» [2, с. 136].

Маючи ґрунтовну філософську та історико-філологічну освіту, глибоко знаючи історію й термінологію західноєвропейської та східної філософії (від античної давнини до початку ХХ століття), а також (як учений-медієвіст) староукраїнську філософську лексику, І. Я. Франко у власних наукових та публіцистичних працях не лише використовував відомі йому філософські терміни, запозичені з чужих мов, але й завдяки всебічній ерудиції та майстерному володінню рідною мовою побудував своєрідну філософську терміносистему, основний фонд якої увійшов до нової української літературної мови. Багатство та оригінальність філософської термінології Франкових наукових праць, безперечно, заслуговують пильної дослідницької уваги.

Аналіз системної організації філософської термінології І. Я. Франка неможливий без характеристики таких понять, як «внутрішня форма» і «мотивованість». Внутрішня форма безпосередньо пов'язана з мотивованістю. Внутрішня форма терміна – це ознака, покладена в основу вибору назви. Своєю чергою, вивчення зв'язку між значенням і внутрішньою формою визначається мотивованістю, тобто мотивованість уявляється як співвідношення внутрішньої форми та значення терміна. Таким чином, мотивованість терміна розуміємо як структурну вивідність та семантичну похідність вторинних термінотворень.

Щодо мотивованості в мовознавстві існують різні, часто навіть протилежні погляди. Одні вчені наполягають на тому, що термін мусить виражати внутрішню логічну структуру поняття, бути його міні-дефініцією; інші вважають, що найкращими є мотивовані терміни.

У статті дотримуємося думки, що мотивованість (чи немотивованість) для теоретичних потреб становить несуттєву рису термінів, оскільки суттєві ознаки поняття даються в його дефініції, а не в назві, до того ж для терміна експлікативна функція (функція пояснення змісту поняття) не є обов'язковою [9, с. 26]. Проте у сфері зовнішніх зв'язків науки ступінь мотивованості терміна впливає на ефективність комунікації, адже «саме називання (як і запам'ятовування і впізнавання) має спиратися на певні “зарубки”-аналогії, асоціації» [6, с. 89].

У філософській термінології, що її використовував І. Я. Франко в наукових працях, можна виділити мотивовані й немотивовані термінологічні одиниці.

На основі аналізу досліджуваного матеріалу вирізняємо мотивованість двох рівнів: мотивованість, зорієнтовану на власномовну основу, і мотивованість, співвіднесену з інтернаціональним термінологічним фондом.

Оскільки термінологічну мотивацію, як і загальнономовну, можна розглядати із семантичного та з формального погляду, у досліджуваній термінології, слідом за іншими мовознавцями [1, с. 23], виокремлюємо три типи мотивованості: словотвірньо-морфологічний, синтаксичний, семантичний – відповідно до трьох основних способів словотворення.

Словотвірньо-морфологічний тип мотивації у філософській терміносистемі І. Я. Франка репрезентують певні формальні засоби вираження цього явища – мотиватори¹.

Лексичні мотиватори (частинки термінів, які забезпечують семантичну спільність твірного та похідного слів): *пізнати, пізнання, пізнаний; продукція, продукувати, продукування; причина, причинний, спричинити, спричинений*.

Структурні мотиватори (форманти): *дуалізм, монізм, радикалізм, націоналізм, славізм, конституціоналізм* – назви філософських напрямів, течій, шкіл; *думання, роздвоєння, ідеалізування, різницювання* – назви дій, процесів; *мізерність, змінність, несвідомість, постійність, доцільність* – назви якостей, властивостей; *диференціація, декаденція, координація* – назви процесів.

Зважаючи на спеціалізованість інтернаціональних формантів у терміносистемі І. Я. Франка, мусимо уточнити думку В. І. Пілецького про те, що словотвірньо мотивованими можуть бути лише ті терміни, для яких у мові синхронно існують однокореневі мотивувальні слова: *матерія – матеріальний*. Термін *самовіжжа* не може бути мотивованим, оскільки для нього у філософській терміносистемі І. Я. Франка відсутнє мотивувальне слово [4, с. 79–80].

Морфологічні мотиватори передбачають вираження номінацій певним морфологічним класом. Для філософських термінів спільним основним морфологічним мотиватором є іменник, допоміжними – прикметник та прислівник. Для окремих термінологічних груп філософської термінології поняття морфологічного мотиватора конкретизується: напр., назви процесів виражено віддієслівними абстрактними іменниками (*движення, ділання, абстрагування, зцілювання, існування*); назви властивостей (*можність, обмеженість, прихильність, цілість*) – відприкметниковими та віддієприкметниковими іменниками з абстрактним значенням тощо.

Синтаксичний тип мотивації оперує спеціальним набором мотиваторів.

Лексемні мотиватори зумовлюють такий порядок побудови терміна-словосполучення: стрижневе слово реалізує мотиваційну ознаку, залежне – класифікаційну: *світ історичний, світ природний, світ духовий; розум філософічний, розум ідеалізований, розум вічний; суспільність інтелегентна, суспільність консервативна, суспільність ліберальна, суспільність радикальна, суспільність соціалістична* тощо.

Синтаксичні мотиватори зумовлені синтаксичною організацією складених термінів: наприклад, назви різних філософських учень мусять виражатися атрибутивними словосполученнями на основі синтаксичного зв'язку узгодження: *філософія грецька, філософія французька, філософія німецька, філософія брамінська, філософія позитивна* або атрибутивними словосполученнями на основі синтаксичного зв'язку керування: *філософія Аристотеля, філософія Платона, філософія Канта, філософія Гегеля* тощо.

Морфологічні мотиватори передбачають частиномовне вираження стрижневого та залежного слів певного класу термінів-словосполучень. Наприклад, у назвах типів філософських зв'язків стрижневе слово виражене іменником, а залежне – прикметником (*природний зв'язок, історичний зв'язок*); у назвах філософських теорій стрижневе слово виражене іменником у родовому відмінку, рідше – прикметником (*теорія пізнання, теорія свободи, теорія праці, ліберальна теорія платні, теорія надвишки вартості, теорія неповноправних народностей, теорія соціалізму, ліберальна економічна теорія*); у назвах філософських процесів морфологічний мотиватор найчастіше пред-

¹ Поняття мотиватора як матеріальної мотиваційної частинки запозичуємо в А. П. Грицевої. Див.: [1, с. 23].

ставлений моделлю «іменник + іменник у родовому відмінку» (*процес пролетаризації, процес руйнування, процес пізнання*) та ін.

Семантичний тип мотивації не має формальних засобів вираження, оскільки ґрунтується на метафоричному та метонімічному переосмисленні одиниць загальноживаної лексики.

Семантична мотивованість терміна може бути повною і частковою [3, с. 12]. Повністю мотивовані терміни переносять на себе семантику вихідного слова. У досліджуваній філософській термінології більша частина однослівних термінів має повну мотивованість, наприклад, *занепад* «погіршення загального стану» - *занепад* «ідейне зубожіння» (*термін*), *застій* «відсутність руху» - *застій* «відсутність розвитку» (*термін*), *розвиток* «зростання, зміцнення» - *розвиток* «перехід від одного стану до іншого, вищого» (*термін*), *творець* «той, що створює щось» - *творець* «надприродна сила» (*термін*) та ін. Повну мотивованість мають також композити з одним міжнародним блоком, наприклад: *псевдонародолюбство*.

Часткову мотивованість терміни мають у тому випадку, коли вони довантажуються новим відтінком значення [3, с. 176]. Серед досліджуваної лексики часткова мотивованість властива таким термінам, що водночас є і загальноживаними словами: *бесіда* «розмова з ким-небудь» – *бесіда* «мова, мовлення» (*термін*), *сила* «фізична здатність живих істот робити щось» – *сила* «енергія» (*термін*), а також термінам з філософсько-категорійним значенням: *простір* (у значенні «площа чого-небудь») – *простір* (у значенні «форма існування матерії, яка характеризується протяжністю та обсягом»), *розум* (у значенні «здатність людини мислити і пізнавати об'єктивну дійсність») – *розум* (у значенні «вищий рівень раціонального пізнання, якому властиві творче оперування абстракціями та рефлексією»).

Терміни, у яких ознака, покладена в основу внутрішньої форми, не відповідає семантиці, називають неправильно або хибно орієнтованими [див.: 8]. Прикладом філософського терміна, що неправильно орієнтує, може бути номінація *суцільність*. У сучасному розумінні цей термін означає щось ціле, неподільне на частини. У досліджуваних текстах він має інше значення «відповідність поставленій меті» і відповідає сучасному термінові *доцільність*: «Підносячи перший раз *суцільний устрій організмів і звертаючи увагу та думку людську на суцільність* взагалі, дає вправді Емпедокль новий товчок для розвою телеології» [10, с. 45];

У досліджуваному матеріалі до неправильно орієнтованих можна зарахувати також такі складні найменування, як *позитивна філософія, позитивна наука, натуральні філософи, вічний розум, артистична стійність, духовий організм* та інші.

У філософській термінології І. Я. Франка можна виокремити і терміни з відсутньою орієнтацією. До цієї групи належать терміни, утворені на основі іншомовних елементів. Внутрішня мотивованість таких термінів закладена в мові – джерелі запозичення: *монархія, тиранія, перцепція, теологія, раціоналізм, функція, федерація* тощо.

Проведений аналіз дозволяє зробити висновки, що для філософської термінології І. Я. Франка характерний високий ступінь мотивованості термінологічних одиниць щодо власномовної основи і, відповідно, низький ступінь прозорості внутрішньої форми номінацій інтернаціонального походження.

Це твердження особливо стосується термінів, що їх створював письменник як еквіваленти до запозичених. Більшість із них має прозору внутрішню форму і зорієнтована на освітні потреби народу: *асоціація – спілка, сполучення; дегенерація – вироджування; диференціація – різницювання, розділ; еволюція – поступ, розвій; регрес – поступ назад, прогрес – поступ вперед* тощо.

Протилежна мотиваційна спрямованість властива для інтернаціонального термінологічного фонду досліджуваної термінології, де прозорість внутрішньої форми одиниць зумовлена міжнародною філософською термінологією. Значна кількість термінів, що їх створював письменник як еквіваленти до запозичених, має прозору внутрішню форму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грицева А. П. До питання умотивованості в термінознавстві / А. П. Грицева // Теорія та прагматика термінологічної лексики. – К., 1991. – С. 11–24.
2. Леонова М. Роль І. Франка в розвитку термінологічної лексики української мови / М. Леонова // Наукові записки Чернівецького державного університету. – Т. XX. – Серія філологічних наук. – Вип. 3. – Львів : ЛДУ, 1956. – С. 128–143.
3. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів, 1994. – 216 с.
4. Пілецький В. І. Словотвірна мотивованість термінів з інтернаціональними суфіксами / В. І. Пілецький // Методичні читання «Словотвірна та семантична структура української лексики». Тези доповідей. – Львів, 1991. – С. 79–80.

5. Сербенська О. А. Мовний світ Івана Франка (Статті, роздуми, матеріали) : Монографія / О. А. Сербенська. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 372 с.
6. Суперанская А. В. Общая терминология : вопросы теории / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева; отв. ред. Т. Л. Канделаки. – М., 1989. – 246 с.
7. Франко І. Я. Зібрання творів : У 50 т. / І. Я. Франко. – К. : Наукова думка, 1976–1986.
8. Шкатова Л. А. Ономаσιологические проблемы русской терминологии / Л. А. Шкатова. – Челябинск, 1982. – 83 с.
9. Шмелев Д. О понятии “фразеологическая связанность” / Д. Шмелев // Иностранные языки в школе. – 1970. – № 1. – С. 23–27.
10. Шульце Ф. Нарис історії філософії. Часть перша. Грецька натурфілософія від Талеса до Демокріта / Із німецького переклав Ів. Франко. – Львів, 1887. – 66 с.